

* ljubicadi@hotmail.com

¹ Различите врсте култних места су истражене и евидентирани у општинама: Књажевац, Бела Паланка, Бољевац, Врање, Зајечар, Лебане, Неготин, Пирот, Сврњиг, Сокобања и Трговиште.

² У Централном регистру Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд налази се под називом Стари камени споменик, у месту Сумраковац, Општина Бољевац, СК 461.

Апстракт: У раду се размајрају материјалне, нематеријалне и религијске вредности културних места на територији књажевачке, зајечарске и неготинске општине. Евидентирани су и истражени заветни крстови од прве половине XVIII века до првих година XXI века. Државне забране средином XX века ограничавају ритуални обилазак културних места о заветинама на црквену торњу, али не утичу на континуитет индивидуалних посебних културних места. Анализа укљесаних напписа, облика и орнаментике заветних крстова указује на друштвене, културне, социјалне и историјске околности сеоских заједница у којима су настали и у којима данас остоје. Културна места, као пример суживота хришћанских веровања и хришћанских учења, представљају део културног идентитета источне Србије. С обзиром на то да се обнављањем заветних крстова указује на потребу за одржањем њиховог континуитета и очувањем обредних активности у савременој култури источне Србије, размајрају се могућности њихове заштите и презентације кроз културни туризам, уз правилну интерпретацију вредности овог културног наслеђа.

Кључне речи: културни идентитет, културно место, заветни крст, источна Србија, заветина, нематеријална вредност, религијски значај, културни туризам

Током вишегодишњег пројекта Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд *Атлас народног грађанства Србије*, међу различитим облицима народног грађанства, истражено је и евидентирано око седам стотина културних места.¹ Осим цркава брвнара и водица, које су препознате и утврђене као споменици културе, значајну групу народног сакралног грађанства чине заветни крстови, најчешће лоцирани уз свето дрвеће – „записе“, унутар „хелија“, али се налазе и самостално у простору.

Заветни крстови су најраспрострањенији у југоисточном делу Србије и нису довољно препознати и проучавани од стране Завода за заштиту споменика културе. Чињеница да је само један заветни крст, и то у општини Бољевац, утврђен за споменик културе,² док су остали широм југоисточне Србије под претходном заштитом, не даје реалну слику о улози и значају ове врсте културних места у традиционалној и савременој култури у области распрострањања. У раду се анализирају вредности и указује на значај ових културних места евидентираних на територији општина Књажевац, Зајечар и Неготин. Поред образложења због чега би нека од њих требало да буду заштићена од стране државе, предочене су и могућности презентације културних места.

УТИЦАЈ ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИХ ОКОЛНОСТИ
НА СЕОСКУ СЛАВУ – ЗАВЕТИНУ

³ Radulović 2007: 103.

⁴ Бандић 1991: 356.

⁵ В. више у: Тодоровић 2005. У селима источне Србије заветина је често око Духова. У српској народној религији овај празник је углавном хтонски и везују се за култ мртвих. По народном веровању, мртви могу утицати на атмосферске појаве – у њиховом изазивању или спречавању, в. Зечевић 1973: 49.

⁶ Власти су након Другог светског рата забраниле одржавање верских манифестација ван простора који припада цркви. Народни пољски обред, који не потиче из хришћанства, тада је ограничен на простор црквене порте, а главне обреде изводи свештеник, в. Зечевић 1973: 46.

⁷ Односи се на „завећину“, када се обилазе записи, заветни крстови и прославља завет земљи једног рода. Постоји разлика између крсне славе, заветине рода и главне заветине села, в. више у: Васић 1998: 197–200.

⁸ Заветни крст се подиже због личних разлога појединца.

Наша народна религија представља оно у шта људи стварно верују и на који начин се религијски понашају, за разлику од веровања и обреда које нуди и како их презентује званична црква.³ Од када је хришћанство присутно на овим просторима, није у потпуности успело да потисне прехришћанска веровања, већ се прилагођавало затеченим условима, тако да и православно свештенство толерише паганске делове у ритуалној пракси. То је најизраженије код најзначајнијих верских празника, међу којима је и сеоска слава. Бројни елементи прехришћанских веровања су сједињени са хришћанским учењем у толикој мери да их је тешко раздвојити. Међутим, све то утиче на формирање културног идентитета источне Србије.

Сеоска слава – заветина посвећена је свецу који фигурира као заштитник сеоске заједнице.⁴ Ова колективна сеоска свечаност има друштвени карактер, који подразумева окупљање мештана и примање гостију, с једне, и религијски карактер, с друге стране, при чему се ритуални опход крстоноша (литија) око села, тј. култних места сматра најзначајнијим делом сеоске славе. Ритуалне радње током заветине у источној Србији припадају аграрном култу, култу плодности, хтонском култу⁵ и садрже низ архаичних елемената.

Заветина је у периоду пре Другог светског рата имала подједнако заступљен религијски и друштвени карактер. Различите друштвено-политичке околности су утицале на доминацију или религиозног или друштвеног карактера заветине. У последњих педесет година, услед разних државних прописа и забрана,⁶ које су изазвале редукацију обичаја, током сеоске славе су се различито интерпретирале религијска и друштвена функција.

Под утицајем власти после Другог светског рата многи религијски елементи заветине редуковани су и изобичајени, сведени на ритуални обилазак култних места у црквеној порти и заветних крстова и записа мањег територијалног опсега. Зато су заветни крстови удаљенији од насеља, главног записа и заветног крста изгубили функцију, али то није утицало на континуитет ритуалног обилазак култних места на индивидуалном нивоу мештана села.

Друга половина XX века доноси нове идеолошке токове, општу индустријализацију и урбанизацију, које доводе до депопулације села, посебно оних удаљенијих, као и масовног насељавања већих градова, индустријских центара и одласка сеоског становништва у иностранство, што је нарочито изражено у неготинској и зајечарској општини. Таква је околност више допринела ритуалном дисконтинуитету народних обичаја од забрана и прописа државних власти. Села која су територијално ближа градовима одржала су позитивну демографску структуру, што је дало основу за континуитет колективних и индивидуалних ритуала.

МАТЕРИЈАЛНИ, НЕМАТЕРИЈАЛНИ И РЕЛИГИЈСКИ ЗНАЧАЈ
КУЛТНИХ МЕСТА У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Заветни крстови су подизани усред села, на границама сеоских атара, на местима старих црквишта. У селу се налази неколико заветних крстова, од којих је један главни и посвећен свецу ког село слави као заветину, а најчешће се налази уз свето дрво – запис (сл. 1). Крстови се налазе на имањима фамилија и посвећени су свецу ког славе као заштитника земље⁷ и на имањима заветованих лица.⁸

1. *Култно место – камени крст
Свете Пејке Русалне код зајиса и
„вејник“, Леновац, општина
Зајечар*
1. *Place of cult – stone cross of St
Petka Rusalna near the inscription
and a pergola, Lenovac,
Municipality Zaječar*

2. *Ритуални обилазак кулног места
на дан Светог Јована Богослова
21. маја 2017. године. Камени
запис из 1855. године, дрвени крст
из 1852. године, поред хрстеновог
зајиса, Видровац, општина
Негојин (фото: Слађана
Стојановић)*
2. *Ritual visit to a place of cult on the
day of St John the Theologian on 21
May 2017. The stone inscription is
from 1855 and the wooden cross is
from 1852 next to an oak inscription,
Vidrovac, Municipality Negotin
(photo by: Slađana Stojanović)*

⁹ Зечевић 1973: 49.

¹⁰ У источној Србији се запис зове „миро“, јер се приликом урезивања крста у кору записа, направи рупа у коју ставља свето миро и тамјан, па се шупљина поново напуни воском, в. Зечевић 1973: 45.

¹¹ Милосављевић, Марковић-Крстић 1997: 299.

¹² Милосављевић, Марковић-Крстић 1997: 298.

¹³ Зечевић 1973: 52–53.

¹⁴ Кулишић, Петровић, Пантелић 1970: 133.

Запис је старо, велико, лиснато, родно дрво, које се одувек поштовало. На записе се не пење, под њима се не спава, не користи се њихов плод. Верује се да би кршењем ових табуа човек или његови ближњи на себе навукли зло. Запис се поштује чак и када се сасуши, а када савим нестане, поштује се место где је некада био.⁹ Свето дрво – запис, „миро“,¹⁰ најчешће је храст, али може бити и брест, цер, крушка, јасен. Светост дрвета не одређује његова врста већ место на коме се налази.¹¹ Сеоски записи су били врста прехришћанских храмова,¹² а по појави хришћанства многе су цркве изграђене на месту или поред светог дрвета.¹³

У источној Србији народ је уз запис, као место култа, које је, по веровању, било станиште душа предака, бога грома¹⁴ и демонских бића, временом додао још једно место култа – заветне крстове, који су посвећени хришћанским свецима, али са народном интерпретацијом веровања.

Ова култна места се обилазе колективно и индивидуално. Када је сеоска слава – заветина, крстови и записи се ритуално опходе на нивоу целог села (сл. 2). Тада се главни запис кити црвеним врпцама, цвећем и воћем, свештеник „освети“ и „причести“ запис – обнавља

3. *Завейни крстѝ Васкрс, Духови и Свейи Аранђел из 1922. године, Дречиновац, ошћина Књажевац*
3. *Votive cross Easter, Day of the Holy Spirit and St Archangel from 1922, Drečinovac, Municipality Knjaževac*

¹⁵ Крвну жртву је некада подразумевало ритуално жртвовање животиње под главним записом и заветним крстом, в. Зечевић 1973: 58–59.

¹⁶ „Собрашице“ на простору Шумадије и „чардаци“ у златиборском крају биле су грађевине са истом наменом и налазиле су се у црквеним портама.

крст на запису, полива га вином, испред заветног крста пали свећу и чита молитву. Кићење записа представља жртву божанству које симболизује запис.¹⁵ Током ритуалног обиласка култних места свако у селу има задужења према полу и узрасту. Након ломљења славског колача следи ритуална колективна гозба.

Осим о заветинама, мештани обилазе заветне крстове и индивидуално, када осете потребу. На заветним крстовима се обављају различите ритуалне радње, пале се свеће, остављају дарови у виду бескрвне жртве и понуда, попут воћа, цвећа, пића, марама, пешкира и металног новца (сл. 3). Приношењем дарова очекују се заштита и помоћ свеца или се изражава захвалност за учињену добробит.

На подручју књажевачке општине евидентиране су „ћелије“ – архитектонски једноставне сакралне грађевине. Грађене су од камена, опеке, чатме, у новије време и од бетонских блокова, и најчешће су покривене ћерамидом или црепом. Унутар „ћелија“ се налази један или више заветних крстова, слике икона, црквени барјаци, сталци или посуде за паљење свећа и делови намештаја. Уз „ћелије“, заветне крстове и записе налазе се „вејници“. То је специфичан облик народног градитељства, отворених дрвених конструкција, са ниским подзидом од камена, покривен ћерамидом, где су и столови са клупама за ритуални обед о сеоским славама. Раније је свака фамилија имала свој „вејник“ или тачно одређен део под „вејником“, где је обедовала.¹⁶

4. „Ћелија“ „Милетина црква“, са три камена крста,
Жлне, општина Књажеваци

4. „Miletina crkva“ cell with three stone crosses,
Žlne, Municipality Knjaževac

¹⁷ Sinani 2007: 138.

¹⁸ В. више у: Крстић 2001: 101–106.

¹⁹ У књажевачком крају се те особе називају „црквари“.

²⁰ Из документације *Атласа народног грађевинарства Србије*, пројекта Републичког завода за заштиту споменика културе – Београд.

С обзиром на то да је у овим крајевима слабији утицај цркве, „ћелије“ са заветним крстовима, који се налазе скоро у сваком селу књажевачке општине, имају улогу цркве и статус доминантних религијских места у заједници.¹⁷ У источној Србији је констатован и континуитет култног места,¹⁸ јер су камени записи или „ћелије“ често лоцирани на месту старих црквишта. Посредством визија и мистичних снова, поједине особе¹⁹ добијају информације од виших сила везане за култна места, која мештани и називају њиховим именима. Тако је „Милетина црква“ у селу Жлне, у књажевачкој општини, пример континуитета култног места. По причи мештана, црквару Милети Живадиновићу, познатом пророку, у једној се визији „јавило“ где треба подићи цркву. Може се приметити да је данашња „ћелија“ надограђена на старију грађевину од камена. На овом култном месту се налазе три крста из друге половина XIX века и посвећена су Светом Лазару (сл. 4).²⁰

Поред религијског значаја и амбијенталних вредности, култна места поседују вредност старости и аутентичности, архитектонску, естетску и нематеријалну вредност. Разматрајући их, сазнајемо о друштвено-историјским, културолошким и социјалним околностима сеоских заједница у којима су настали и у којима и данас опстају.

На подручју источне Србије евидентирани су заветни крстови од XVIII до првих година XXI века. Најстарији забележени крстови су из прве половине XVIII века, што је, за врсту народног градитељства, значајна старост. Већина њих је сачувана у аутентичном изгледу и облику, због општег веровања о забрани скрнављења култних места.

5. Дрвени крст²¹ Свете Тројице,
Витковица, општина Књажевца
5. *Wooden cross of the Holy Trinity,
Vitkovac, Municipality Knjaževac*

²¹ Година подизања уклесана словним знацима – 1725. Камени крст у селу Бели Поток, књажевачке општине.

²² Или је само горњи крак трапезаст, а бочни краци су равни.

Заветни крстови су израђени од дрвета и камена, или су због пропадљивости дрвени крстови замењивани каменим. Чест је случај да се стари и новији крст налазе један поред другог. Најмање је евидентирано дрвених, а највише камених заветних крстова (сл. 5). Заветни крстови су различите величине – од великих и високих до малих. Најчешће су их клесали домаћи мајстори или мајстори из ближе околине.

У оквиру територије ове три општине и периода који може да се прати, заветни крстови се типолошки деле на крстасту форму и оне у облику стуба или плоче. Без обзира на облик, сви имају уклесан или исклесан знак крста и обавезно Христов монограм (ИС ХС / НИ КА).

Најраније евидентирани камени записи облика крста, из прве половине XVIII века, нешто су већих димензија и дебљине, једноставније форме, са ретко исписаним или тешко читљивим текстом и годином подизања, означеном словним знацима ЗСЛГ (сл. 6).²¹ Камени записи облика плоче, из друге половине XVIII века, имају уклесан текст великим словним знацима и годину подизања означену бројевима (сл. 6а).

Крстови подигнути у XIX веку су од тврђег камена, текст је јаснији и, осим на стубу, исписан је често и по крацима, а декоративни елементи су прецизнији и наглашенији. У зајечарској и књажевачкој општини крстаста форма најчешће има трапезасте краке,²² са

6. „Вујића крст“, камени запис од сизе из 1725. године, Бели Поток, општина Књажевац

6. “Vujića krst,” stone inscription made of tufa from 1725, Beli Potok, Municipality Knjaževac

6а. Завештни крст Свеије Пејке из 1798. године, Балановац, општина Књажевац

6а. Votive cross St Petka from 1798, Balanovac, Municipality Knjaževac

7. Завештни крст Сјасовдан, Дебелица, општина Књажевац

7. Votive cross Ascension Day, Debelica, Municipality Knjaževac

²³ Најчешће имају декорисану камену надстрешницу и камену трпезу поред крста.

²⁴ Настојатељи су појединци или група људи који су финансијски учествовали у подизању крста.

²⁵ Текст је уклесан на крсту из 1882. године, посвећеном Светом Ђорђу и Светој Параскеви, у селу Дрвник, књажевачке општине, из документације *Атласа народног грађинског живота Србије*.

²⁶ Из документације *Атласа народног грађинског живота Србије*.

²⁷ Радовановић 1998: 174.

8. Камени запис са часном илустрацијом из 1864. године, Мокрање, општина Неготин

8. Stone inscription with oblation table from 1864, Mokranje, Municipality Negotin

окружним декорацијама, и симетрично постављене плетенице дуж доњег крака (сл. 7). У неготинској општини су евидентирани различите крстасте форме, са сведенијом орнаментиком, док заветни крстови облика стуба²³ имају богастију декорацију, са орнаментиком у виду антропоморфних представа, флоралних и геометријских мотива (сл. 8, 8а).

Крстови настајали у XX веку имају сведенију форму, јасније натписе о томе ко их, када и зашто подиже и најчешће су обновљени. У селу Вина, у књажевачкој општини, евидентиран је заветни крст подигнут 2001. године на месту некадашњег крста, уз свето дрво – запис. Посвећен је Светој Тројици. Има сведену форму и текст, који даје само неопходне информације.

На основу уклесаних натписа и имена „настојатеља“²⁴ на заветним крстовима, сазнаје се о историјским и друштвеним околностима времена настанка крста. Приче старијег локалног становништва чувају сећање на то ко је подизао крстове, шта су ти људи били у селу, да ли су имали какву титулу, у каквим и коликим породицама су живели.

На натписима крстова са почетка XIX века уочава се да су настојатељи (појединци или група људи) подизали крстове за добробит села као заједнице: „1882 10.23. апри / оваи запис / поди гоше / житељи / село. Дрвник / уславу.свет / великомуч. / георгие и све / мученце па / раскеве за / плодиродие у / синору. За. Здр / авље и срећу / и за корис своје / стоке“.²⁵ За ове натписе је карактеристична заједничка брига појединаца и села да се обезбеди напредак и заштита целог села.

У другој половини XIX века и у XX веку све више крстова подижу поједине породице, молећи за заштиту „своје фамилије“, за своје и за здравље свога потомства. Један од таквих примера је текст на крсту из 1893. године у селу Зоруновац, књажевачке општине: „статв в.мученика / геврија / 18 93 / побожни житељи / села / зоронца / фамилија / ковуанци по / дигоше у сла / ву божију за / здравље своје / свога потом / ства плодородо / дије синова / напредак стоке / настојатељ / атанаско...“.²⁶ Дакле, кроз натписе на заветним крстовима могу се пратити почеци трансформације села и начина живота на селу: у другој половини и крајем XIX века почиње промена друштвених околности и наглашавање добробити индивидуалног, породичног, поред колективног, сеоског.²⁷

Највећи број заветних крстова је посвећен Светој Тројици (Духовима), Спасовдану, Светом Ђорђу (Ђурђевдану), Светом Илији, Светом Аранђелу, Светом Николи, Светој Петки, Богородици. Старији заветни крстови су најчешће посвећени једном или двама свецима, док су крстови подигнути половином XIX века и новији истовремено посвећени већем броју светаца или празника.

Разматрањем функција светаца којима су главни крстови најчешће заветовани и онога што по народном веровању изазивају или представљају, могу се пратити узроци подизања заветних крстова. Свети Илија је по народном веровању громовник, који, немилосрдно, обилном кишом, градом и громом уништава летину. Свети Аранђел је „опасан“ светац који „узима душу“ и води је са собом, али се као и Свети Ђорђе сматра заштитником стоке. За Свету Петку се веровало да је заштитница жена, да исцељује и спречава болести. Ако су заветни крстови посвећени овим свецима, претпоставља се да је то село некада претрпело помор стоке или људи услед болести или велике последице негативним деловањем свеца, посебно Светог Илије, који градом уништава летину, што је изазивало општу глад. Подизањем крста, село се као заједница заветовало да тог дана неће радити, него празновати свеца, кога ће следом ритуалних радњи умилоствити, принети му жртве и дарове, а светац ће заштитити село као целину.

²⁸ По предању, крст Спасовдан, евидентиран у селу Бели Поток, књажевачке општине, подигао је човек 1860. године да би добио децу.

²⁹ Из документације *Аиџласа народног градишћелства Србије*.

³⁰ „1998 / у славу божју / св. Јована пророка / претечег / крститеља и св. / јована златоус / тог јевангелисту / ову светињу за своје / здравље свог потомства / и за сав православни / народ у свету / подиглоше србиша син / милан ћерка марија / жена живица и брат мирољуб миленов / ић за своју породицу / живка и веру /“ из документације *Аиџласа народног градишћелства Србије*.

8a. Камени запис Свеије Тројице из 1849. године, Браћевац, ошћина Негоћин

8a. Stone inscription of the Holy Trinity from 1849, Bračevac, Municipality Negotin

На основу уклесаних натписа јасни су разлози за подизање заветних крстова – због града, суше, помора стоке и људи или великих болести. С друге стране, ако није уклесан, разне локалне легенде и предања откривају „неписане“ разлоге настанка заветних крстова. По предању, појединци су на имањима подизали крстове својим свецима заштитницима да би, нпр., добили децу²⁸ или да би им дете оздравило. Како говори једна легенда, у селу Шумантопла, књажевачке општине, када су Турци све попалили, село се преселило на данашње место, а мештани су у знак захвалности подигли крст посвећен Спасовдану.

Нематеријалне вредности заветних крстова, који се генерацијама препричавају и преносе путем локалних предања и легенди, чувају су ових култних места.

Од средине XIX века и првих деценија XX века запажа се интензивно обнављање старих дрвених и камених крстова, који су временом оштећени. О „поправљању“ сведоче и натписи на њима. У неготинском селу Мокрање, на крсту посвећеном Светом Петру пише: „петровски / запис / подигнут / од наши / дедова / 1860 год / а поправ / љен 1934 г.“²⁹

По предању, „сам крст тражи да буде обновљен“, па је у селу Скробница, књажевачке општине, 1998. године подигнут крст на месту старог, јер се пророку Драгославу из Соколовице „јавило“ да га баш на том месту треба обновити.³⁰

Чином обнављања директно се указује на континуитет и потребу очувања како заветних крстова, тако и обредних активности везаних за њих. С тим у вези, потребно је активно укључити службу заштите у саветодавном и практичном смислу. У селима где постоји позитивна демографска структура и континуирана прослава сеоске славе, која подразумева колективни обилазак заветних крстова и записа, управо је и доказ да ова врста културног наслеђа наставља да „живи“ у садашњем времену и требало би је у аутентичном облику пренети будућим генерацијама. Заветни крстови су етнографски споменици који сведоче о културном идентитету заједнице у којој су настали и у којој опстају.

МОГУЋНОСТИ ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ

Сврха заштите културних добара јесте очување специфичних вредности које поседују, онога што нас одређује и чини део нашег идентитета. Заветни крстови су специфична врста сакралног наслеђа и због места на коме се налазе, поред наведених материјалних, религијских и нематеријалних вредности. У областима источне Србије констатован је континуитет култног места, јер је заветни крст често лоциран на месту старих црквишта. Ако их локална заједница није груписала из одређених разлога, заштита ове врсте наслеђа мора бити *in situ*, односно њихова евентуална дислокација и груписање на неком другом месту није прихватљиво решење.

Поменуто је да се једини заветни крст утврђен за споменик културе налази у општини Бољевац. Већина заветних крстова на простору источне Србије, који уживају претходну заштиту, имају израженије вредности због којих би требало да буду проглашени за непокретна културна добра: старији су, имају већу градитељску, историјску, социокултурну, духовну и нематеријалну вредност. С обзиром на то да је област источне Србије и данас изложена прогресивној руралној депопулацији, неопходно је посветити пажњу местима која још увек имају позитивну демографску структуру, имају свест о значају својих култних места и данас делују као религијска и

³¹ Терзић 2014: 6–7.

³² Радоњић Живков 2018: 275.

* Све сл., осим сл. 2, преузете су из документације *Атласа народног градишљства Србије*, пројекта Републиког завода за заштиту споменика културе – Београд.

друштвена заједница. Сходно томе, од државе делегирани чувари националне баштине, попут завода за заштиту споменика културе, треба да имају више слуха и интереса за заштиту и промоцију културних места, јер су она део „живе“ историје и сведоче о културним и друштвено-историјским процесима источне Србије.

У току је израда новог Закона о непокретним културним добрима, који ће, надамо се, дати могућност за ефикасније препознавање ове врсте наслеђа као дела културног идентитета источне Србије. Осим тога, упоредо са систематским истраживањем, евидентирањем, анализом и валоризацијом у циљу заштите ове врсте културних места, треба размишљати о могућностима њихове презентације.

Традиционално дефинисане ритуалне активности које се односе на културна места, била она хришћанска или паганска, имају специфичне вредности, које чине део културног и религијског идентитета једне области, а самим тим су и део националног идентитета.

Мање развијене регије у источном и средњем делу Европе виде културни туризам као подршку у развоју националног идентитета. Културни туризам је симбол квалитетног туризма, у оквиру којег се води брига о култури и наслеђу које се конзумира, док се истовремено образују они који га конзумирају, у односу на масовни туризам, који има негативне ефекте. У културном туризму, туризам се појављује као одговорни фактор промоције, презентације и употребе културних ресурса, са циљем задовољавања културних туристичких потреба. Културни туризам подразумева материјалну и духовну димензију културе. Обухвата све активности, од посета општепознатој културној баштини, учествовања у традиционалним светковинама и обичајима, до упознавања начина живота локалне заједнице и локалне гастрономије.³¹

Сеоска слава – заветина је колективна прослава свих житеља једног села, која подразумева примање гостију. Управо се социјални, друштвени карактер заветине може искористити у сврхе културног туризма: заинтересовани могу да присуствују ритуалним активностима житеља села и да се у аутентичним околностима упознају са значајем и вредностима које заветни крстови имају у локалним заједницама.

Са жаљењем констатујемо да сарадња између установа које се баве културом и оних који се баве туризмом готово да не постоји. Без неопходне документације и информација о значају наслеђа, о могућој интерпретацији и презентацији ствара се туристичка понуда која може да штети не само културном наслеђу Србије него и развоју туризма. Већину туристички коришћених културних добара туризмолози презентују без сарадње са конзерваторима, који о наслеђу имају највише знања. Стога је неопходно успоставити сарадњу између службе заштите и туризма, уз прецизно дефинисане надлежности.³² На тај начин би се уз правилну интерпретацију промовисале праве вредности културног наслеђа, на примеру културних места – као материјалних, нематеријалних и религијских вредности, које чине његов идентитет.

Литература

- Бандић Д. 1991, *Народна религија Срба у 100 њојмова*, Београд.
- Васић О. 1998, *Завештина – завештина у селима Заглавка и Тимока*, Етнокултуролошки зборник IV, Сврљиг, 197–200.
- Зечевић С. 1973, *Завештина у североисточној Србији*, Гласник Етнографског музеја 36, 22–66.
- Крстић Д. 1998, *Културна месица њорлачког дела Сипаре њланине*, Пиротски зборник 23–24, 51–56.
- Крстић Д. 2001, *Конјингуишеи културних месица у Тимоку и Заглавку*, Етнокултуролошки зборник VII, Сврљиг, 101–106.

- Кулишић Ш., Петровић П., Пантелић Н. 1970, *Српски митолошки речник*, Београд.
- Милосављевић Љ., Марковић-Крстић С. 1997, *Светло дрвеће у Зајлању и Тојлици*, Етнокултуролошки зборник III, Сврљиг, 297–300.
- Младеновић О., Радовановић М. 1983, *Завештани крстови у Заглавку и Буцаку*, Развитак XXIII/3, Зајечар, 76–81.
- Радовановић М. 1998, *Завештани крстови у источној и јужној Србији*, Етнокултуролошки зборник IV, Сврљиг, 173–176.
- Радоњић Живков Е. 2018, *Народно грађинско наслеђе – препознатљиви, схватљиви, очувајиви*, Етно-села и сеоске амбијенталне целине у Републици Србији и Републици Српској, Београд, 251–276.
- Терзић А. 2014, *Персекутивне развоја културне ролне „Тврђаве на Дунаву“ у функцији обогаћивања туристичке понуде Србије*, Београд.
- Тодоровић И. 2005, *Ритуал ума: значење и структура литијског оихода*, Београд.

*

- Radulović L. 2007, *Koncepti Dušana Bandića: narodna religija i narodno pravoslavlje u kontekstu istraživanja religije u domaćoj etnologiji XX veka*, Antropologija savremenosti, ur. S. Nedeljković, Beograd, 102–123.
- Sinani D. 2007, *Religijsko-ritualni funkcioneri i kulturna mesta u istočnoj Srbiji*, Antropologija savremenosti, ur. S. Nedeljković, Beograd, 124–149.

Ljubica V. Dimitrijević

PLACES OF CULT AS A PART OF THE CULTURAL IDENTITY OF EAST SERBIA

During a perennial project of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Republic of Serbia – Belgrade, “Atlas of Vernacular Architecture,” around 700 places of cult were surveyed and recorded in south-east Serbia. The fact that only one votive cross in Municipality Boljevac has been declared a cultural monument does not provide a realistic picture on the proliferation, role and importance of this type of the places of cult in the traditional and contemporary cultures.

Different social and political circumstances have impacted the dominance of the religious or social character of the marking of the village patron saint’s day (“*zavetina*”). State prohibitions around the middle of the 20th century have limited the visits to the places of cult on the village patron saint’s day to the churchyard, but have had no impact on the continuity of the ritual visiting of votive crosses and inscriptions at the individual level of the residents of the given village. The depopulation of the rural areas directly endangers the survival of the collective and individual rites.

The paper has considered tangible and intangible values of the recorded places of cult and their significance in the religious life of the residents of the municipalities of Knjaževac, Zaječar and Negotin.

This type of sacral heritage is an example of sublimation of pre-Christian beliefs and Christian doctrines that constitute the essence of our people’s religion. In comparison to the churches, the “cells” with votive crosses may be found in almost each village of the municipality of Knjaževac and they have a status of dominant religious places in the community. The votive crosses are mostly located next to a holy tree – an inscription, as well as individually in the space. When the village patron saint’s day arrives, the crosses and the inscriptions are visited by all the villagers. They are individually visited when people feel the

need. Different ritual acts are done at the votive crosses. By bringing gifts, the people expect protection and assistance from the saint or they express gratitude for the welfare already received.

The oldest recorded crosses come from the first decades of the 18th century, while the youngest were made at the beginning of the 21st century. Most of the stone inscriptions have been preserved in their authentic original appearance and form, thanks to the general belief which prohibits vandalising of the places of cult. The votive crosses have been made of wood or stone and typologically they may be divided into a cross form or those in the form of a column and a slab. They all have a carved or a chiselled sign of a cross and as a mandatory feature – a monogram of Christ. During the 19th century, stone inscriptions were created exhibiting pronounced decorative elements and emphasised ornaments.

Looking at the inscriptions on the crosses, it is possible to follow the transformations in the way of life in the countryside. Changes in the social circumstances and emphasis on the wellbeing of the individual or family approach in comparison to the collective, village one have started since the second half of the 19th century.

By considering the functions of the saints to whom, in line with the people's beliefs, the main crosses have been dedicated, we can follow the causes for their construction. Intangible values of the votive crosses, retold and conveyed by local folklore and legends for generations, are the guardians of these places of cult.

Intensive restoration of the old crosses that were damaged with time could be observed since the middle of the 19th century and the first decades of the 20th century, thus directly pointing at the continuity and the need to preserve the votive crosses and the ritual activities. The votive crosses are ethnographic monuments that bear witness to the cultural identity of the community in which they have been created and in which they keep surviving. They are also specific on account of the place where they are located and for this reason the protection of this type of heritage must be carried out *in situ*. The institutes for the protection of cultural monuments ought to have more interest in the protection and promotion of the places of cult since they are a part of the "living" history and testify to the cultural and socio-historical processes in east Serbia.

Cultural tourism entails tangible and spiritual dimensions of culture. It includes all the activities, from visits to the generally known cultural heritage, through taking part in traditional celebrations and customs, to getting to know the way of life of the local community and the local gastronomy. The village patron saint's day, "*zavetina*," is a collective celebration of all the residents of a village which entails receiving guests. It is precisely the social character of *zavetina* that may be used for the purpose of developing cultural tourism: the interested visitors may attend ritual activities of the villagers and under the authentic circumstances they may learn about the significance and the values which the votive crosses have in these local communities.

Cultural tourism is a symbol of good quality tourism within which care is taken of culture and the heritage that are being consumed. For this reason, it is necessary to establish cooperation between the protection services and tourism, with precisely defined obligations. In this way, with proper interpretation, the true values of the cultural heritage would be promoted; using the example of the places of cult – as tangible, intangible and religious values that constitute its identity.